

Choreografie davu před a po roce 1989

Petr Roubal

Choreografie davu před a po roce 1989¹

Petr Roubal

Titulní strana Hobbesovy knihy Leviathan neboli o podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského ukazuje postavu korunovaného suveréna, který se na horizontu tyčí nad krajinou, v jedné ruce drží meč, symbol světské moci a v druhé berlu, symbol moci církevní. Tělo Leviathana se skládá z husté masy lidských figur, jak mužských tak i ženských, které se shodně obracejí směrem k hlavě tohoto starozákonního monstra. Nejedná se o pouhou knižní ilustraci, ale podle Horsta Bredekampa o „vizuální strategii“, na které se Hobbes přímo podílel a která doslova „ztělesňovala“ jeho politickou teorii společenské smlouvy. Zobrazení jednotlivci se zde vzdávají svého práva žít svůj „osamělý, ubohý, ošklivý, krutý a krátký“ život ve „válce všech proti všem“ a vytvářejí jedno kolektivní politické tělo státu - Leviathana. Od poloviny sedmnáctého století, kdy se tato politická metafora poprvé objevila, se téma transformace masy jednotlivců v jedno symbolické tělo stalo stálým repertoárem moderních politických režimů, s tím že postupně dochází k posunu důrazu od konceptu státu ke konceptu národa a lidu.

Následující text analyzuje listopadové demonstrace 1989 jako obdobnou vizuální strategii protikomunistické opozice, která se prostřednictvím davů na náměstích snaží přesvědčit moc, že to ona reprezentuje lid. Demonstrace listopadu 1989 jsou snad nejlépe zdokumentovaná kapitola soudobých dějin, máme k dispozici tisíce fotografií, desítky hodin filmových záběrů, množství rozhovorů s vůdčími postavami sametové revoluce. Nicméně co se interpretace tohoto fenoménu týče, existuje jistý prostor pro další alternativní pohledy. Většina prací se zaměřuje na povahu mocenské změny, na dvourozměrný střet mezi opozicí a komunistickou stranou. V sofistikovanějších analýzách, jako u Jiřího Suka nebo u Timothy Garton Ashe vidíme rozbor trojúhelníku, veřejnost, OF a komunistická strana. Listopadové demonstrace (myslím tím především devět pražských demonstrací, které se konaly mezi 21. listopadem a 10. prosincem) se obvykle ztotožňují s „veřejností“, která po dvacet let mlčela a nyní konečně promluvila. Alternativně

je možné se na demonstrace podívat spíše jako na esteticko-politický projekt, jakýsi gesamtkunstwerk, jehož cílem bylo doslova ztělesnit „lid“ či „národ“. Samotné počty demonstrantů, které nikdy nepřesáhly deset procent obyvatelstva, naznačují, že se nejedná ani tak o „veřejnost“, ale o reprezentaci a sebe-representaci „veřejnosti“. V listopadu 1989 neexistovala jedna veřejnost, ale mnoho veřejností; jedné z nich se však podařilo ovládnout veřejný prostor, veřejná média i veřejnou představitost.

Podíváme-li se na listopadové demonstrace jako na pokus reprezentovat lid či národ, nabízí se srovnání s komunistickými masovými rituály. V konečném důsledku se v obou případech jedná o stejný sémiotický konstrukt, v obou případech se jedná o ztělesnění „lidu“, o reprezentaci kolektivního „my“, vytváření kolektivního těla Leviathana. Jedná se o vizuální strategii, jak monopolizovat vyjádření lidu a lidové vůle, protože pochopitelně lid může být pouze jeden. Techniky, jakými se tohoto ztělesnění dosahuje, se pochopitelně zcela zásadně liší. Komunistické rituály, zejména Spartakiády, představují ten nejradikálnější obraz manipulace lidským tělem. Spartakiády vytvářejí specifickou sociální geometrii spartakiádních značek, kdy každý jedinec stojí na přesně daném bodě, jeho pohyb je pohybem mezi těmito jasně vymezenými body, což jej činí „čitelným“ pro politickou moc i vědecký zájem. Vytváří se tak analytická masa, kde každý jednotlivec stojí v davu sám. Oproti tomu listopadové demonstrace samozřejmě žádnou takovou sociální geometrii neobsahují. Václavské náměstí není rozděleno do značkové sítě, demonstrující nejsou ve skutečnosti jedinci, ale menší či větší kolektivy, rodina, přátelé, spolupracovníci, kteří přišli demonstrovat spolu. Listopadové demonstrace se vědomě i podvědomě vymezují oproti choreografii davu v komunistických masových rituálech, zdůrazňují karnevalové prvky humoru, improvizace a spontaneity. Jak se tedy dělal „lid“ v listopadu 1989?

Především demonstranti nevytvářejí zcela nový sémiotický konstrukt, ale používají existující symbolickou geografii pražské městské krajiny. Jak ukázal již Ladislav Holý, časoprostorové souřadnice demonstrací ukazují na kontinuitu nacionalistické-

¹ Tento příspěvek vyšel pod názvem „Jak se dělá lid? Listopadové demonstrace jako vizuální politická strategie“ v mimořádném čísle časopisu Dějiny a současnost k dvacátému výročí 17. listopadu 1989, s. 40-43.

ho projektu devatenáctého století. Předlistopadové protirežimní demonstrace nepropukají jako reakce na nějaká vládní opatření, ale na klíčová historická výročí, která zpochybňují stranickou interpretaci národních dějin. Datum 17. listopadu představuje v tomto smyslu další fázi v boji s režimem o symbolickou reinterpetaci dějin, zatímco předchozí demonstrace se uskutečnily na „opozičních“ výročích, 17. listopad je režimní svátek a jeho využití opozicí znamená symbolickou porážku režimu na jeho vlastní půdě, tj. přivlastnění si druhého odboje do nekomunistického národního příběhu. Co se místa demonstrací týče, demonstranti neusilují ukázat svou sílu před mocenskými centry, ale fyzicky ovládnout, tj. vlastními těly zaplnit, prostor, který je nejužší spojen s národními dějinami - Václavské náměstí. Významová nejednoznačnost tohoto místa, kde se buditelská tradice mísí s komunistickými rituály a demonstrace vojenské síly s vyjádřením lidového odporu, jen umocňuje jeho symbolický význam a dovoluje jeho nejrůznější „čtení“. Je pravda, že jedno mocenské centrum - Pražský hrad - představovalo pro demonstranty lákavý cíl. Už 17. listopadu skandují studenti na Vyšehradě „Jsme na špatném hradě!“, později Horáček navrhuje vyzvat dav k pochodu na Hrad, ale strach z přímé konfrontace s bezpečnostními složkami na mostech přes Vltavu nakonec vede Občanské fórum k opuštění tohoto plánu. To je jeden z důvodů, proč pražské demonstrace získávají relativně statický charakter, v kontrastu například s budapeštskými, které efektivně využívají velkorysého městského plánu k okružním pochodům s opakovaným přechodem Dunaje (ještě mnohem dál jdou ukrajinské protesty, kdy protestující projíždí celou zemí po Dněstru na voru). Převaha národních symbolů v demonstracích je zřejmá, československá vlajka je nejviditelnějším symbolem, trikolora ukazuje, kdo jsme „my“, zpěv hymny vždy uzavírá demonstrace. Podobně také v heslech vidíme tento motiv často, na bílé helmy se volá: „Pojďte s námi! Taky jste Češi!“ a když to nezabírá, tak „Gestapo!“, což je samozřejmě ten nejvyšší možný stupeň vyloučení z národní komunity. Podobně funguje ústřední heslo „Nejsme jako oni!“, které výmluvně nechává otevřenou otázku, kdo přesně jsou „oni“. Jejich jinakost každopádně utvrzuje kolektivní identitu „nás“ a ukazuje na naši normalnost, oproti jejich abnormalitě. Pěkně to ilustruje transparent ze 17. listopadu „Demisi dinosaurů!“ - „oni“ se tak stávají nejen přírodním druhem, který je historicky vyhynulý, ale i biologicky odlišný. Nejznámější zobrazení tohoto principu je volební plakát Fidesz z počátku roku 1990, který voliče vyzývá, aby si vybrali mezi naší „normalností“, reprezentovanou polibkem mladého páru na lavičce (heterosexuality

a mládí) a jejich „abnormální“ zobrazenou líbavostí se Brežněvem s Honeckerem (homosexualita a stáří). Mimochodem voliči si skutečně vybrali – Fidesz v roce 1990 nedostal ani deset procent.

Holý vidí i za centrálním heslem listopadových demonstrací „svoboda“ výraz nacionalismu, protože se nejedná ani tak o osobní svobodu, jako o svobodu či osvobození národa - požadavek, aby se stát stal opět národním státem v tom smyslu, že bude sloužit zájmům národa a ne jiným zájmům. Svoboda znamená svobodu národa řídit si své věci po svém. To je koneckonců nejušpurněji vyjádřeno v Modlitbě pro Martu zpívané kolektivně na každé demonstraci: „Teď když tvá ztracená vláda věcí tvých zpět se k tobě navrátí, lide, navrátí.“ Nacionalismus podle Holého nepředstavuje ani tak náhražku komunistické ideologie, jako spíše hlavní sílu, která komunismus svrhla. Národní definice „lidu“ má ve srovnání s komunistickou definicí „lidu“ obrovskou výhodu ve své jednoduchosti, srozumitelnosti a ambivalentnosti. V komunistické definici lidu, shrneme-li Fideliův rozbor, strana slouží suverénnímu (pracujícím) lidu, ale součástí této služby je také rozhodovat o zásadní otázce, kdo do tohoto lidu patří, a kdo ne. Takovýto konstrukt „lidu“ nebylo snadné symbolicky vyjádřit, a právě Spartakiády poskytly ideální tělesnou metaforu (ztělesnění), prezentují lid jako suveréna, který je zároveň zcela poslušný.

Oproti tomu listopadové demonstrace nemusely používat žádnou náročnou choreografii, aby ztělesnily „lid“. Samotné množství lidí, kteří zaplní náměstí, v sobě již nese jasné poselství, což také demonstranti glosují ironickým skandováním na adresu Rudého práva: „My jsme ta hrstka!“ (20. 11.) V projevech z Melantrichu se zdůrazňuje, že Václavské náměstí nepojme všechny demonstranty, že demonstranti zastupují mnoho dalších, kdo chtěli, ale nemohli přijít. Důležitá je samozřejmě hustota davu, nejenže umožní Václavu Malému pronést na Letné onen slavný a kontroverzní slogan „Podívej se, Gusto, jak je tady husto!“, ale hustota davu z něj skutečně vytváří jeden organismus v tom smyslu, že jedinec ztrácí autonomii vlastního pohybu, přestává být, jak Canetti říká, tím větrným mlýnem držícím všechny ostatní v uctivé vzdálenosti, ale podřizuje se kolektivnímu pohybu. (Zde si neodpustím připomenout, že Spartakiádní dav toto zcela postrádá, každý se tam pohybuje sám za sebe, ze značky na značku). Kromě této fyzikální jednoty demonstrace obsahují celou řadu prvků, které vytvářejí dojem jednoho těla a jedné vůle. Je to samozřejmě synchronizace davu pomocí společného skandování a především společ-

ného zpěvu, „jedním hlasem“. Ne náhodou sborový zpěv, vedle společného cvičení, patří k základnímu repertoáru národních hnutí devatenáctého století. Skandování, sborový zpěv i další kolektivní projevy jako cinkání klíči, mávání, lidské řetězy, sedání si na zem, skákání (slavné záběry skákajících řad z Letné nedokumentují spontánní projev, ale reakci na „povel“ Václava Malého), rozestupování davu, ať už kvůli sanitce, či průvodu dělníků z ČKD, ustavují demonstrace jako autonomní těleso, které se projevuje v dynamické vazbě k řečníkům z balkonu či tribuny.

Pro celkové vyznění demonstrací jako vyjádření vůle lidu je důležité, aby demonstrující nebyli viděni jako pasivní dav, kterým opoziční vůdci libovolně manipulují. Řečníci skutečně přistupují k demonstrantům se značným respektem a snaží se vystihnout náladu davu. Komárek v jednom rozhovoru říká: „Tak já jsem na tom balkoně viděl těch 400 000 lidí a ne, že bych se nějak chvěl, já už jsem byl dost otrlý řečník a nešlo mi o tu rétoriku... spíš už jsem měl tu intuici, že veškerá vloha nebo talent řečníka je v tom, aby vystihnul, co ti lidé cítí, co myslí, a já jsem hledal tu auru teda toho davu a viděl jsem tu obrovskou auru naděje, ty touhy těch lidí po nějakém novém lepším životě, ale pořádném normálním životě, poněvadž jsem viděl, že jsou sice v davu, ale úplně normální lidi, kultivovaní; slušně se strašně chovali.“ V jednáních s Adamcem hovoří Havel o demonstrující veřejnosti jako o svébytném živlu, jehož nekontrolovatelnou dynamiku není schopen ovládat. Havel referuje o svém jednání mezi čtyřma očima: „A já jsem říkal: ‚No ale co v této chvíli dělat, ta veřejnost musí prostě být jakýmsi způsobem uklidněna, nebo budou nevyzpytatelný výbuchy, zejtra, pozejtří a tak. A jestli nechcete odseknout i Občanský fórum, aby ztratilo důvěru, tak musíme té veřejnosti dneska něco říct. Protože pak ztratíte už vůbec jakéhokoliv partnera k jednání, když nás smetou.‘ A on říkal: ‚To chápu, to chápu.‘“ Že se nejednalo o pouhý nátlakový prostředek a že demonstrace do jisté míry omezují manévrovací prostor OF, dokládají diskuse rozšířeného krizového štábu o rezignaci prezidenta, kdy Havel trvá na původním termínu 10. prosince z obavy před reakcí demonstrujících.

Tato autonomie demonstrantů se nejvýrazněji projevuje ve známých dialogích s řečníky. Už 17. listopadu Jiří Jaskmanický z městské vysokoškolské rady dostává na řečnickou otázku, „Co můžeme udělat pro lepší zítřek?“ z davu odpověď „Odstoupit, odstoupit!“ Podobně samozřejmě dopadá Štěpán v ČKD a Adamec na Letné. Některé dialogy předsta-

vují skutečnou interakci, nejznámější je snad dialog čerstvě propuštěného novináře Jiřího Rumla s téměř milionem demonstrantů na Letné:

Ruml: Jistě mi prominete, že jsem trochu vyjevený a rozrušený. Včera večer jsem večeřel v Ruzyni.

Dav: Hanba! Hanba!

Ruml: Ne ovšem v tranzitu na letišti, ale ve vězení.

Dav: Co jste měli? Co jste měli?

Ruml: Já na tom byl dobře, já měl dietu, tak jsem měl bublaninu a kafe.

Dav: Ať si to jí Štěpán!

Štěpánovi dietu!

Bublaninu na Hrad!

Tato živá a spontánní interakce mezi tribunou a demonstrujícími má ukázat nejen, že dav není pasivním konzumentem, ale zároveň také, že OF skutečně reprezentuje jejich zájmy. Režie projevů na demonstracích, kterou má na starosti Operační komise OF, pečlivě vybírá řečníky tak, aby reprezentovali všechny vrstvy společnosti. Vedle disidentů, studentů a herců se tak objevují horníci, členové JZD a popeláři. Do této taxativní definice národa také patří snaha zapojit exil do režie vystoupení, ať už vystoupením exilových zpěváků nebo vynalézavou praxí divadla Semafor, které vytváří telemosty s významnými exulanty. Stejně tak je zřejmá snaha o reprezentaci mimopražské veřejnosti tak, aby se vytvořil dojem, že celá země konverguje k tomuto symbolickému místu. Titulek článku Svobodného slova o manifestaci 23. listopadu evokuje představu jednoho těla: „Václavské náměstí opět srdcem naší republiky“. Podobně pak Horáček zaznamenává svůj dojem z demonstrace 22. listopadu: „Podaří se mi odstrčit nějakého Japonce, dostávám se k oknu. Předestře se mi pohled tak závratný, že se mi zatočí hlava. To už nejsou skupiny z neděle, ani proudy z pondělí. Dnes tady stojí sama matka měst, hrdá a odhodlaná znovu rozhodnout klíčový okamžik v našich dějinách, stojí tu národ.“ Demonstranti dokázali přesvědčit váhající obyvatelstvo, politické elity i sebe sami, že skutečně reprezentují lid Československa. Vytvářejí to, co Victor Turner nazývá *communitas*, intenzivní, transcendentální a pochopitelně dočasný kolektivní prožitek, ve kterém formální společenské struktury ustupují autentickému společenství. Zde nemůže být kontrast s komunistickým rituálem spartakiád větší, neboť tam se díky komplexní choreografii cvičenci právě pro svou účast ocitali zcela mimo dosah sdělení, které svými těly vytvářeli.

Je paradox, že vysoce individualizovaná konzumní společnost devadesátých let se měla vytvářet z toho-

to hluboce kolektivního zážitku. Z tohoto paradoxu také zřejmě pramení schizofrenní vztah k sametové revoluci, kde se hrdost, nostalgie, zklamání i pocit trapnosti vzájemně prolínají. Ve srovnání s tímto hlubokým prožitkem se politická praxe postkomunistické liberální demokracie musí nutně jevit jako odtahitá, nudné divadlo. Volební akt, který často zůstává jediným projevem politické aktivity, ukazuje na emocionální deficit nového režimu, která se stala jakýmsi diváckým sportem. Vhození lístku do urny je pohodlný a efektivní způsob podílu na veřejné moci, ale neposkytuje prožitek politického společenství, kolektivním aktem se stává až ex post v povolebních televizních debatách. Nepřekvapí tedy, že se v devadesátých letech brzy objevují nové kompenzační snahy o synchronizaci „národního těla“. Nejvýrazněji se to projevuje v podpoře národní sportovní reprezentace, kde se od roku 1995 (po odeznění pokřiku z federálních časů „Bij Slovák do hlavy!“) zavedl výmluvný slogan „Kdo neskáče, není Čech! Hop! Hop! Hop!“ Tento slogan spolu s doprovod-

ným skákáním nevznikl spontánně, ale vymyslel jej a davu vstúpil sportovní bavič Petr Salava, který má s choreografií davů bohaté zkušenosti - mj. u nás na stadiónech zavedl tzv. mexické vlny. Vidíme zde opět dobře známou techniku vytváření kolektivního těla národa pomocí synchronizovaného pohybu jednotlivců. Místo veřejného prostoru promrzlých náměstí se ale postava Leviathana formuje v privátní sféře masové zábavy.

Literatura:

Kenney, Padraic: Karneval revoluce. Střední Evropa 1989. Praha 2005.

Ash, Timothy Garton: Rok zázraků. Praha 1991.

Suk, Jiří: Labyrintem revoluce. Praha 2003.

Stehlíková, Eva: Listopadová katarze. Theatralia, roč. 12, č. 1-2, s. 19–33.

Bredenkamp, Horst: Thomas Hobbes Der Leviathan. Das Urbild des modernen Staates und seine Gegenbilder 1651-2001. Berlin 2003.